

نقش استحکامات تدافعی در شکل‌گیری کالبدی شهرهای ایران از گذشته تا امروز (مطالعه موردی: دروازه های قم)

احسان حسین پور^۱، وحیده امامی پور^۲

^۱ دانش آموخته مهندسی معماری و دانشجوی کارشناسی ارشد مطالعات معماری ایران
دانشگاه آموزش عالی هنر و اندیشه اسلامی قم-ایران.

^۲ دانش آموخته مهندسی معماری و دانشجوی کارشناسی ارشد مطالعات معماری ایران
دانشگاه آموزش عالی هنر و اندیشه اسلامی قم-ایران.

نام نویسنده مسئول:

احسان حسین پور

چکیده

مراجعه به سوابق تاریخی شهرها نشان می‌دهد که از دیرباز، استحکامات دفاعی متنوع به دلایل امنیتی، اقتصادی و اجتماعی دارای اهمیت ویژه‌ای بوده است. به عنوان مثال می‌توان به دروازه، حصار، بارو و خندق اشاره نمود. مطالعه‌ی این ساختارهای دفاعی، اطلاعات مفیدی در ارتباطات شکل‌گیری اولیه معماری و بافت شهری و گسترش شهرها ارائه خواهد داد. مطالعه‌ی حاضر، با هدف معرفی و بازشناسی ساختارهای دفاعی و تاثیر آنان بر گسترش کالبدی شهر قم صورت گرفت. در این پژوهش روش تحقیق، از نوع توصیفی-تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای بوده و با بهره‌گیری از مستندات تاریخی از جمله سفرنامه‌ها و اسناد تصویری و همچنین استنباط‌های عقلی به تجزیه و تحلیل داده‌ها پرداخته شده است. نتایج پژوهش نشان دادند که حصارها و دروازه‌های شهر قم در تعریف قلمروهای تحت نفوذ و کنترل دسترسی‌ها و توسعه‌های شهر قم موثر بوده‌اند. این استحکامات در قره تپه، شامل قلعه کوچکی با حصار و برج، در چهار گوشه آن از حدود ۴ تا ۶ هزار سال قبل میلاد، قلعه دختر در دروان ساسانی تا جدیدترین آن‌ها در مکان کنونی شهر قم مربوط به دوران ناصرالدین شاه قاجار وجود داشته‌اند. همچنین به دلیل وجود حصارهای بیضی و دایره‌ای شکل عمدتاً گسترش شهر قم تا دوره قاجار هماهنگ با این اشکال بوده است و در دوره پهلوی و دروان معاصر به دلیل از بین رفتن حصار و دروازه‌ها، شهر شکل خطی با ساختارهای موازی به خود گرفته است.

واژگان کلیدی: دروازه‌ها، ورودی شهری، قم، حصار، برج و بارو.

مقدمه

سرزمین ایران، به دلیل موقعیت خاص جغرافیایی شرایط اجتماعی در طول تاریخ، همچون پلی بین شرق و غرب عمل می‌کرده و به دلیل این ویژگی‌ها، همواره شاهد قدرت‌نمایی قبایل و اقوام داخلی و مهاجمان خارجی بوده است و از این رو ایجاد استحکامات دفاعی، بخشی از تاریخ و فرهنگ این سرزمین به‌شمار می‌آید. بر این اساس، مردم ایران همواره در نظر داشته‌اند با اتخاذ بهترین روش‌ها و ایجاد مناسب‌ترین بناهای دفاعی در نقاط مهم دفاعی در مقابل سیل مهاجمین بایستند (پازوکی، ۱۳۷۸: ۳۱۳). از نظر ریخت‌شناسی، استحکامات دفاعی سرزمین ایران به چهار گروه تقسیم می‌شوند: ۱- دیوارها، خندق‌ها و دروازه‌ها؛ ۲- غارها و قلاع صخره‌ای مانند؛ ۳- قلاع کوهستانی؛ ۴- استحکامات دفاعی شهرها و روستاها (قلعه‌های دشتی یا جلگه‌ای)، (پازوکی، ۱۳۷۶: ۱۰۱). ایجاد حصار، ریشه‌های اسطورهای در ایران زمین داشته، چنان‌که در وندیداد آمده: «آن‌جا خانه‌ها، انبارها، دیواری محافظ، حصار و باروی دیوار داری می‌سازی» (کریستین سن، ۱۳۸۶: ۳۰۴). «در ایران، ایجاد مساکن گروهی حصاردار، از سه هزار سال ق. م. با طرح‌ها و نقشه‌های مختلف آغاز شده است» (کلایس، ۱۳۸۹: ۱۶۹). در نتیجه سراسر سرزمین ایران، قلعه، برج، ارگ، کهندژ، دربند، خندق و دروازه و نظایر آنها از ناامنی محیط زندگی و توجه و تدبیر آگاهانه ایرانیان به ملاحظات دفاعی حکایت می‌کند. البته بیشتر شبکه دفاعی ملی و مردمی برای باز دارندگی است (کیانی، ۱۳۹۰).

نمونه این گونه شهرهای که دارای حصارها، دروازه‌ها و برج و بارو بودند، قم در روزگار کهن بوده است. در قدیم ناحیه قم را به علت بسیاری دژها "چهل حصاران" می‌نامیدند. تاریخ قم "۱۳ درب" (دروازه) برای قم ذکر کرده است و این شهر را دارای دروازه‌های متعدد برخوردار است و شهر را از حیث دروازه‌ها در ردیف پایتخت امپراطوری عباسی قرار می‌دهد. در گذشته "دروازه" مفهومی برابر با عبور از یک فضای بیرونی و ورود به یک فضای درونی داشته است و عموماً با مفهوم رسیدن یا حس رسیدن پیوند خورده و ارائه می‌شده. امروزه ممکن است حس رسیدن با دروازه نشان داده نشود، اما القای حس رسیدن، از بیرون یک مجموعه به صورت تدریجی شکل گرفته و از نظر روانی امنیت خاطر مسافر را بیشتر می‌کند. در نتیجه امروز دروازه به معنای عام آن مورد توجه نبوده و به صورت خاص هر حالتی را شامل می‌شود که به انسان حس رسیدن را منتقل کند. این احساس می‌تواند با رنگ، بو، بنا، جداره، نما، یک فضای ویژه، یک نماد و غیره نشان داده شود. در رهگذر تقریباً همه فعالیت‌های شهر با سرعتی کنترل نشده کالبدهایی خود به خود و نابسامان یافتند و بسیاری حتی مفهوم شناخته شده دیرین خود را از دست دادند. شهرها به شکل نسنجیده‌ای گسترش یافتند. در نتیجه در لبه‌های شهر هیچ جای آن تفاوتی را که نشان دهند ورود به محیط تازه‌ای باشد، در خود نداشت. در شهرهای نوین، فضاهای میان شالوده‌ای و عملاً مفهوم و نمود "دروازه شهری" از بین رفته است. بر این اساس و با توجه به اهمیت شالوده شهر، در شهر امروزی نیز ورودی باید جزوی از استخوان بندی شهر باشد که در پیوند با بافت شهر است. در نتیجه این مقاله به بررسی و تحلیل تغییر و تحولات دروازه‌ها (ورودی و حصار شهر) قم می‌پردازد و ادعان می‌دارد که دروازه‌ها بر وسعت و ساختار شهری، امنیت و دیگر موارد شهری که در ادامه تحقیق ذکر و بررسی می‌گردد، تأثیر گذاری متناهی داشته است.

با توجه به اهداف فوق الذکر این پژوهش در صدد پاسخگویی به سؤالات ذیل است:

- ۱- تغییر و تحولات دروازه‌ها و حصارهای شهر (ورودی‌ها) شهر باستانی قم از پیدایش شهر تا دوران معاصر چگونه بوده است؟ علل تغییر و تحولات چه بوده است؟
- ۲- وضعیت اجتماعی، امنیتی، فرهنگی و اقتصادی شهر باستانی قم از دوران کهن تا امروزه چگونه بوده است؟ آیا این وضعیت بر دروازه‌های (ورودی شهری) تأثیر داشته و اثر گذار است؟
فرضیه‌های مورد بررسی این پژوهش به شرح زیر می‌باشد:
- ۱- از جمله نشانه‌های اهمیت شهری قم دیوارهای آن بود.
- ۲- تعداد دروازه‌ها حاکی از حد بالای حیات و نشات اجتماعی-سیاسی-اقتصادی در آن شهر بود.

ضرورت و اهمیت

با نگاهی به گذشته و ساختار شهرها در می‌یابیم که استحکامات دفاعی نقش عمده‌ای در شخصیت بخشی به شهر ایفا می‌کردند و تصویر برجسته شهر را می‌ساختند. حصارها و دروازه‌ها می‌توانند در تعریف قلمروهای تحت نفوذ و کنترل دسترسی‌ها و توسعه‌های ناخواسته شهر مؤثر باشند و تصور افراد را از امنیت افزایش می‌دهند. از سویی دیگر دروازه‌ها محل انتقال و تبدیل کارکردهای برون شهری به عملکردهای درون شهری و به وجود آورنده سلسله مراتب ورود بوده‌اند، این سلسله مراتب به لحاظ عملکردی موجب اتصال فضای بیرون شهر به فضاهای داخلی و شالوده اصلی شهر و از نظر بصری موجب محصور شدن تدریجی فضا و تبدیل تدریجی آن به فضاهای شهری بوده‌اند. بنابراین از سویی شناخت کارکردهای تدافعی متنوع و از سویی درک بهتر کارکردهای کالبدی استحکامات دفاعی در گسترش و تحولات شهرها از اهمیت و ضرورت ویژه‌ای برخوردار است.

روش تحقیق

در این پژوهش روش تحقیق، از نوع توصیفی-تحلیلی و جمع آوری اطلاعات به شیوه کتابخانه ای بوده و با بهره گیری از مستندات تاریخی از جمله سفرنامه ها و اسناد تصویری و همچنین استنباط های عقلی به تجزیه و تحلیل داده ها پرداخته شده است.

پیشینه پژوهش

سهام اصلی در توسعه شهرسازی حصاردار در ایران به عهده معماران اورارتویی در قرن های نهم و هشتم قبل از میلاد است که تحت نفوذ معماری بین النهرین شیوه ای در ایجاد استحکامات دفاعی به وجود آوردند که در قرن های بعد پایه و اساس معماری کوهستانی ارمنه شد. شهرهای اورارتویی با طرح های فشرده و خانه های نزدیک به هم و روی سطح طبیعی زمین با دیوارهای بسیار محکم و بام های مرتفع ایجاد شده اند و به این ترتیب استفاده از عوارض طبیعی زمین به ندرت صورت گرفته است. اطراف بناها که با دیوارها و برج های مستحکم دفاعی احاطه شده اند، پیش آمده و صاف هستند، مانند قلعه سیاه در ۳۶ کیلومتری ماکو که روی یک توده مسطح از مواد مذاب منجمد بنا شده است (کیانی، ۱۳۹۰: ۱۷۱). قلعه گاوور^۱ واقع در جنوب غربی خوی نمونه نمونه های ارزنده ای از معماری کهن و دوره میانی اورارتویی و نیز مرحله ای جدیدتر از آن در قرن های ششم و پنجم قبل از میلاد است که پیش از طلوع اقتدار هخامنشیان و در زمان مادها ایجاد شده است (کیانی، ۱۳۹۰: ۱۷۲).

اقوام آریائی با تشکیل «دولت ماد» اولین اقوامی هستند که گذر تاریخی خود را از مرحله جوامع ساده روستایی، ایلی به جامعه شهری به انجام می رسانند. در چنین گذری اولین شهر «شهر-قدرت» در فلات ایران است: هگمتانه، هگمدان، همدان. هگمتانه هم شباهت های بسیار با شهر «آور» و هم نگاهی فراوان به «بابل» و «نینوا» دارد و هیچ شهری را در ستیز با خود نمی داند و هیچ دولتی را به جز خود به رسمیت نمی شناسد (حبیبی، ۱۳۹۳: ۵). شهرهای دوره ماد دارای حصار، خندق، دیوار و متأثر از شهرهای عهد آشوریان بود؛ نمونه بارز آن دهکده سیلک (کاشان) است که تبدیل به شهری مستحکم گردید (شیعه، ۱۳۷۸: ۱۸۵).

در قرن چهارم قبل از میلاد که برابر آغاز فرمانروایی هخامنشیان است به علت توسعه شهر و تغییر فنون جنگی و دفاعی، برج های مستطیل شکل جانشین برج های نیم دایره ای قدیمی شده اند (کیانی، ۱۳۹۰: ۱۷۱). نمونه معماری قلعه سازی هخامنشی هنوز هم در تخت جمشید قابل شناسایی است؛ زیرا تخت جمشید علاوه بر آنه کاخ مسکونی پادشاه بوده، قلعه بسیار محکمی نیز محسوب می شده است (کیانی، ۱۳۹۰: ۱۷۳). شهرهای هخامنشی دارای حصار و دروازه بود. شارسرستان و ریض و کهندژ، به دلیل وجود طبقات متمایز اجتماعی وجود داشت (شیعه، ۱۳۷۸: ۱۸۶).

برج و باروهای حصار شهرها در دوره اشکانیان غالباً به شکل دایره بود، مانند: شهر شیز در آذربایجان که در دوره اسلامی بنام تخت سلیمان نامیده شد و شهر اردشیر خوره که در دوره اسلامی به گور معروف شد (رسولی، ۱۳۸۸: ۴۵). دولت اشکانی برج و باروی دایره ای را بر اطراف شهرها می کشید و برای نخستین بار در تاریخ، شهر دایره ای را ایجاد کرد (حبیبی، ۱۳۹۳).

ساسانیان در ساخت شهرهای خود از دو نوع طرح و پلان استفاده می کردند، یکی طرح مدور (گرد) و دیگری طرح مستطیلی یا هیپوداموس (تقلید از شهرهای مستطیلی روم). در همه شهرها چه گرد و یا مستطیلی، دارای چهار یا دو دروازه و دژ یا کهندژ هستند که بسته به نقش شهر در گوشه «پلان مستطیلی» و گاه در میان «پلان گرد» قرار می گرفته است. و همچنین شارسرستان در اطراف کهندژ و ریض در خارج از شهر قرار داشتند. این شهرها دارای سیستم دفاعی مستحکمی بودند، و دارای دیوارهای ضخیم با برج و باروهای مستحکم بوده، و گاهی نیز شهر را طوری می ساختند که از یک جهت به موانع طبیعی مثل رودخانه-کوهی که قلعه ای روی آن قرار داشت و یا به دریا منتهی می شد (خسروزاده، ۱۳۷۷). استحکامات دفاعی ساسانیان معمولاً دارای برج های نیمه گرد جلوتر از دیوار دفاعی هستند که بسیار نزدیک به هم ساخته شده اند (همان، ۱۷۴).

در تحقیقات باستان شناسی، موضوع شهر به صورت ترکیبی از برهم کنش فضاهای معماری و شهری و حیات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی مورد بررسی قرار گرفته است. ملک شه میرزادی (۱۳۷۸)، جغرافیای اجتماعی و تاریخی را در تحولات بستر شهری مؤثر دانسته و مفاهیمی نظیر سازمان سیاسی، روابط اقتصادی و تجارت، پیچیدگی های صنایع و فنون و مذهب را مطرح می کند. زارعی و حیدری باباکمال (۱۳۹۳)، قلاع و استحکامات دوره قاجار را در منطقه شهداد مورد بررسی قرار داده و اهمیت این قلاع را در برقراری امنیت اجتماعی منطقه بیان می کنند (زارعی و حیدری باباکمال، ۱۳۹۳: ۲۱۱-۱۹۵). کیانی (۱۳۸۱) دیوارها و استحکامات دفاعی را به روایت تصویر در ایران و خارج از آن معرفی می کند؛ همچنین، به معرفی اختصاری دیوارهای دفاعی در دوران قبل و بعد از اسلام در ایران می پردازد. پازوکی (۱۳۷۶)، انواع استحکامات دفاعی را در ایران معرفی می کند. باستانی راد (۱۳۹۳)، دغدغه تبیین شهر را از منظر تاریخ پژوهی بررسی کرده

¹ Gavur

و سیر تاریخ شهر را از دوره باستان تا دوره اسلامی دنبال می‌کند؛ همچنین، در بخشی از پژوهش، تاریخ و گونه شناسی ارگ را ارائه داده است. یوسفی فر (۱۳۸۹)، پدیده شهرنشینی را در ایران دارای منشأ متنوع دانسته و یکی از عوامل شکل‌گیری شهرها را عامل نظامی و تأسیسات دفاعی می‌داند. او بر آن است که در مورد هریک از شهرهای تاریخی ایران لازم است مجموعه‌ای از عواملی را که به صورت ویژه در پیدایش جامعه شهری نقش ایفا کرده اند مورد پژوهش قرارداد و تأثیر هریک از آن عوامل را در روند مورد نظر بازشناسی کرد (یوسفی، ۱۳۸۹: ۱۴۵-۱۷۰). این حال، بسیاری از محققان عمدتاً بخش‌هایی از شهرهایی خاص و عناصر معماری آن‌ها را موضوع مطالعه خود قرار داده اند. تحقیق حاضر به بررسی و تحلیل تغییر و تحولات دروازه‌ها (ورودی و حصار شهر) قم و تأثیر آنان بر وسعت، ساختار شهری و امنیت می‌پردازد.

پیشینه قم در منابع و متون تاریخی

کهن‌ترین سند تاریخی درباره شهر قم "تاریخ قم" در قرن چهار هجری به عربی است که در قرن نه هجری به فارسی برگردانده شده است (دانش پژوه، ۱۳۷۷: ۱۹۱). این کتاب که در سال ۳۷۸ هجری نوشته شده، قدیمی‌ترین سندی است که به طور خاص به شهر قم پرداخته است (سعید نیا، ۱۳۷۶: ۱۴۳). قدیمی‌ترین موردی که نام قم در آثار اسلامی دیده می‌شود از ابن الفقیه نویسنده قرن سه هجری است که حدیثی از امیر المومنین در بزرگداشت قم نقل کرده است. یعقوبی و بلاذری در قرن سه هجری از قم به عنوان شهری متعلق به قبل از اسلام نام می‌برند (فقیهی، ۱۳۷۷: ۱۵). قم باستانی در جنوب قم دوران اسلامی قرار داشته است و در محلی به نام شهرستان که در واقع مرکز حاکم نشین قم باستانی و دارای دژ مستحکم بوده قرار داشته است. شهر جدید قم در محل دهی به نام ممجان در مناطق شمالی تکوین یافته است. ممجان را باب شهرستان نیز می‌نامیدند. یعقوبی در قرن سه هجری از این منطقه دیدن کرده است و توضیح می‌دهد: شهر بزرگ مینجان، شهری است جلیل‌القدر ... و اهالی که بر آن چیره‌اند قومی هستند از مذهب و سپس از اشعریان و در آن مردمی از عجم‌های کهن نیز سکونت دارند (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۴۹).

در قم دوران ساسانی ۱۲ آتشکده و ابراشتیجان ۱۶ آتشکده و در ممجان و مزدیجان نیز آتشکده‌های متعددی وجود داشت، که تا قرن اولیه اسلامی آتش مقدس در آن‌ها روشن بود (قمی، ۱۳۶۱: ۸۹). در کتابچه طوایف و ایلات در دارالایمان قم نوشته شده به سال ۱۲۹۵-۱۲۹۶ هجری از مجموعه ناصری آمده است. در ظهور اسلام سکنه قم مجوس بودند و جزیه می‌پرداختند. در سنه ۸۳ هجری که عبد الملک مروان خلیفه وقت، حکومت عراقین به حجاج یوسف و حکومت کابل و قندهار به حجاج عبد الرحمن بن محمد اشعث واگذار می‌شود. بین یوسف و عبد الرحمان جنگ شد و سپاه عبد الرحمن پراکنده شدند و قبیله اشعری در ناحیه قم در ۹۴ هجری ساکن شدند. حسن قمی حضور آن‌ها را همراه با استقبال و پذیرش رئیس یا دهقان دژ ابر شتیجان که "یزدان فاذاز" نام داشته مطرح می‌کند (قمی، ۱۳۶۱: ۳۷). این قوم ابتدا در صحرای قم مستقر شدند و در خیمه‌هایی از موی نزول کردند (همان: ۲۴۴). اعراب در منازعه بین گبران (ایرانیان قم) با دیالمه حمایت مجوسان می‌کنند و مطبوع طبع (ایرانیان) آن‌ها شدند و به آنها (اعراب) زمین می‌دهند. "یزدان فاذاز" دیه ممجان را برای مسکن ایشان تعیین کرد و سپس روستای جمر و سپس فرابه را بین آن‌ها اقطاع کرد (همان: ۲۴۴). از این پس (اعراب) سر ناسازگاری می‌گذارند و در نهایت مجوسان را مغلوب می‌کنند و اشراف عجم را بکشند و برای شهر بنا و بارو می‌سازند و به کلی مجوسان را بی دخل می‌کنند و قرأ و مزارعشان را تصرف می‌کنند. و سپس با شکستن سدها و بندها کشاورزان منطقه تیره (کمره) را وادار به قبول سهم آب کمتر می‌کنند و کشاورزی پر رونقی را بنیان می‌نهند و شهر را آباد می‌کنند (همان: ۲۴۵). و ساختمان‌های آن را تا کنار رودخانه گسترش می‌دهند و اشراف آل سعد را بر کنار رودخانه قم سراها و کوشک‌ها بود که به جهت زهت و تفرج در آن می‌نشستند و به رودخانه و بساتین (باغات) در فصل ربیع مشرف می‌گشتند و در آن نظر می‌کردند (همان: ۳۵) پس بنای شهر اسلامی قم مربوط به دو دهه آخر قرن اول هجری است و ده باستانی ممجان که "باب شهرستان" نیز خوانده می‌شد در عرض دو قرن تبدیل به شهری بزرگ شد. اعراب اشعری شیعه مذهب بودند و سهم امام خود را به خدمت امام رضا و وکلای حضرت قائم می‌فرستادند در نتیجه سادات بنی هاشم در عهد خلفای بنی امیه و بنی عباس در هر جا که کاربر آن‌ها تنگ می‌شد قم را محل اقامت خود قرار می‌دادند (مدرسی طباطبایی، ۱۳۶۴: ۷۵). در اواخر قرن دوم هجری حضرت فاطمه معصومه، خواهر حضرت امام رضا امام هشتم که به قصد دیدار برادر خود به خراسان می‌رفت در شهر قم مریض گردید و در قم رحلت کرد و در باغ بابلان به خاک سپرده شد. از آن وقت مردم به تدریج مسکن خود را به باغ بلبلان نزدیک کردند تا به مدفن حضرت معصومه نزدیک باشند و از زیارت قبر وی برخوردار گردند. از این رو در اثر مرور زمان ساختمان‌های شهر در قسمت‌های مشرق متروک ماند و مردم متوجه طرف غربی شدند. در قرن دو هجری تعداد آبرسانی منطقه به دو برابر و تعداد روستاها به سه برابر افزایش یافت و در قرن سه هجری کشاورزی و شهرنشینی در پهنه قم رونق و پیشرفت قابل ملاحظه‌ای یافت (سعید نیا، ۱۳۷۶: ۱۴۵).

شکل گیری شهر قم و تحولات کالبدی، ساختاری

دشت قم در منتهی الیه شمال غربی کویر بزرگ ایران قرار دارد و یکی از عناصر مهم طبیعی آن رودخانه قمرود است که از جنوب غربی به سوی شمال شرقی جریان دارد. این رود پس از گذشتن از شهر قم در محلی به نام پل دلاک که از منزل گاه‌های راه قدیم قم به تهران بوده است، به رود ساوه پیوسته و به صحرای مسئله روان می‌شود. در این صحرا هر دو رودخانه به زمین فرو می‌روند، قمرود در بستر خود هر جا به نامی مشهور است، ولی پاره‌ای از دانش پژوهان همه نام‌ها را برای کل مسیر رودخانه نوشته‌اند. حیات و شکل شهر قم به رودخانه و جوی‌های آن وابسته بوده و با هر فراوانی یا کمبود آب و یا دگرگونی در چگونگی آبیاری به سوی آبادانی و یا خرابی می‌رفته است. شکل گیری شهر قم را بنا به تحولات کالبدی و ساختاری می‌بایست در مقاطع زمانی مختلف به شرح زیر مورد بررسی قرار داد: ۱- شهر در دوران ساسانی، ۲- شهر در دوران اولیه اسلامی، ۳- شهر در دوران اسلامی قرن چهارم هجری، ۴- شهر در دوران قاجاریه، ۵- شهر در دوران پهلوی، ۶- شهر در دوران معاصر

شهر در دوران ساسانی: بنابر گزارش تاریخ قم، سابقه سکونت در این شهر، به پیش از حمله اسکندر بازمی‌گردد، با حمله او، قم رو به ویرانی گذارد، تا اینکه با توجه قباد ساسانی به ایالت مستقلی در مرکز ایران تبدیل شد و شهر قم نیز با ساختاری همچون شهر مدائن، که مجموعه‌ای از شهرک‌های نزدیک به هم بود، مرکز این ایالت شد. شهر در دوران ساسانی به عنوان یک مقر حکومتی به صورت قلعه و دژ در مرکز قرار داشته و محیط پیرامونی آن را خانه‌های مردم و ساختمان‌های عادی احاطه کرده بود. بخش اصلی شهر به نام شهرستان و محیط پیرامونی آن ربض نامیده می‌شد. این مرکزیت شهری و سکونت عمده نقش حکومتی داشته و به منظور اداره دشت قم و روستاهای متعدد آن احداث شده بود. در این زمان هیچ عنصر طبیعی در شکل گیری شهر تأثیر نداشت و همه عناصر شهر تحت تأثیر عنصر حفاظتی آن بود. استخوان بندی و ساختار اصلی شهر در این دوران با توجه به مرکزیت حکومتی شهرستان و توسعه ربض و محلات سکونت و باغات پیرامونی آن تعیین می‌شد (شکل ۱). در جریان فتح ایران، قم نیز از خرابی، جنگ و گریز مصون نماند و به صورت روستاهای ویران و پراکنده به حیات خود ادامه داد. (ر.ک. اشعری قمی، ۱۳۸۵، ص ۴۴-۴۶، ۴۸، ۴۹ و ۲۴۹) تا اواخر قرن اول و اوایل قرن دوم هجری، ساکنان این دهکده‌ها، که مجموعاً قم را تشکیل می‌دادند، عموماً زرتشتی و دهقان بودند و اگرچه از شهروندان ولایت اصفهان محسوب می‌شدند، (اشعری قمی، ۱۳۸۵، ص ۶۸۲) اما تقریباً از نگاه حکومت اموی، فراموش شده و از هر لحاظ، به خود واگذاشته شده بودند. ریاست محلی و مذهبی دهکده‌های مذکور نیز در دست شخصی به نام «یزدان فادار» بود که برای حراست و دفاع از این منطقه، در مقابل راهزنان دیلمی، حصارهایی ساخته بود. (اشعری قمی، ۱۳۸۵، ص ۹۰-۹۲) پس از ورود اشعریان، یزدان فادار نخستین گروه آن‌ها را پذیرفت و با آنان به عنوان ساکنان ماندگار قم، پیمان دوستی و پشتیبانی بست. با درگذشت یزدان فادار و دیگر بزرگان زرتشتی، اختلافات میان اعراب اشعری و ایرانیان بالا گرفت و سرانجام، قم به دست اشعریان افتاد (اشعری قمی، ۱۳۸۵، ص ۷۰۲ و ۷۲۴) و از این پس، اشعریان قریب سه قرن حاکمان واقعی قم محسوب می‌شدند. (اشعری قمی، ۱۳۸۵، ص ۶۸۲).

ب

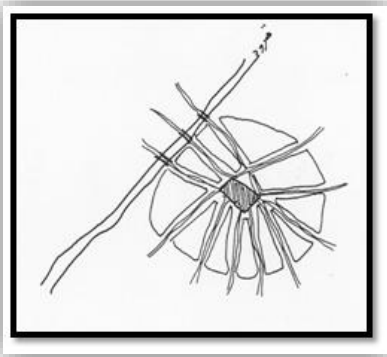
الف

شکل ۱: الف) قلعه دختر (منصوب به دوره ساسانی) ب) نقشه ساختار شهر قم در دوران ساسانی

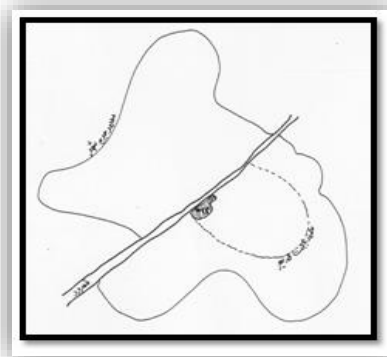
شهر در دوران اولیه اسلامی: با پیروزی اسلام، شهرستان تخریب می‌شود و ربض از رونق بیشتری برخوردار می‌گردد. شکل گیری شهر بزرگی در روستای ممجان که باب شهرستان نامیده می‌شد، در قرن سوم هجری هسته اولیه شهر قم را سازمان می‌داد. این شهر که به مرکزیت شش روستا شکل گرفته بود، با مرکزیت یافتن روستای ممجان توسعه زیادی پیدا کرد و تا لبه رودخانه در شمال غربی امتداد یافت. تغییر ساختار شهر و استقرار حکومت اسلامی در این برهه با شکل گیری اولین مرکز مذهبی (مسجد) در محل آتشکده ممجان آغاز شد و توسعه شهر با ساختمان‌ها و سراهای ساخته شده تا کنار رودخانه امتداد پیدا کرد. این مسجد به نام مسجد عتیق یا مسجد امام حسن عسگری نامیده می‌شد (سال ۱۸۹ هجری). شهر در این دوره از عناصر اصلی زیر متأثر بوده است: ۱- برج و باروی دور تا دور شهر که عمدتاً نقش

حفاظتی و ایمنی داشت، ۲- مرکز اصلی شهر که بخش تجاری و فرهنگی و مذهبی را در خود جای داده بود. ۳- دروازه‌های شهر که در امتداد محورهای خارج شده به محیط پیرامون هر دروازه یا راه‌هایی به مرکز شهر وصل می‌شد، ۴- نواحی مسکونی و محلات در پیرامون مرکز شهر قرار داشت و با برج و بارو محصور شده بود. ۵- شهر در این دوره از ساختاری شعاعی برخوردار بود و عناصر مهم آن در مرکز شهر و به صورت تک هسته‌ای دیده می‌شد که تحت تأثیر راه‌های ارتباطی شعاعی و منتخب از مرکز به پیرامون قرار داشت (شکل ۲- الف). تاریخ قم از دروازه‌ها و راه‌های متعدد قم نام برده است؛ راه خراسان از درب ری، راه ساوه و آبه از درب مسجد جامع، راه همدان از درب عبدویه اشعری، راه عراق از درب نصر بن عامر اشعری، راه جبال قم از درب حسن بن علی بن آدم اشعری، و راه کاشان از درب ولد احوص بن سعد اشعری، در کنار هفت درب دیگر، از مهم‌ترین راه‌ها بودند (اشعری قمی، ۱۳۸۵، ص ۶۲-۶۶).

شهر در دوران اسلامی (قرن چهارم): در دوران حکومت خلفای اموی و عباسی، عمدتاً به دلایل سیاسی استقرار مسجد جامع از همچنان به کمیدان منتقل می‌گردد و با استقرار والیان و حکام خلیفه و مسجد جامع در کمیدان موجب توسعه و شکل‌گیری شهر بزرگی در آن سوی رودخانه می‌شود. رودخانه در مرکز شهر قرار می‌گیرد و پل‌های سنگی امکان تردد بین دو بخش شهر را فراهم می‌سازند. در ساختار کلی، طرح اولیه یافت قدیمی شهر دگرگون می‌شود و رودخانه در مرکز ثقل آن نقش مؤثری بازی می‌کند. عناصر مصنوع مؤثر بر ساختار شهر را می‌توان در ایجاد هسته مذهبی و حکومتی دیگر در بخش شمالی و تکثیر مراکز شهری در این مقطع زمانی دانست (شکل ۲- ب). در کتاب تاریخ قم، از شش میدان و چهار پل نام برده شده است: میدان یسع بن عبدالله اشعری، میدان حسن بن علی بن آدم اشعری، میدان یحیی بن عمران اشعری، میدان مالک بن سعد اشعری، میدان حسن بن سعد اشعری و میدان ایوب بن موسی اشعری، پل عبدویه اشعری، پل بکجه (علی بن عبدالله اشعری)، پل ابوعلویه اشعری و پل سهلویه اشعری که یازده دهنه داشت (اشعری قمی، ۱۳۸۵، ص ۶۷-۷۱). در کتاب تاریخ قم، درباره نظام آبرسانی این شهر، در کنار رودخانه قم از بیست کاریز نام برده که همگی آنها مانند میادین و پل‌ها از تأسیسات اشعریان بوده، بجز یک کاریز که شخصی از موالی ایشان ساخته است (اشعری قمی، ۱۳۸۵، ص ۷۱). محلات، کوشک‌ها، خانه‌ها و باغات اشعریان نیز در کنار رودخانه قرار داشت. (اشعری قمی، ۱۳۸۵، ص ۹۶-۹۹) از سه مسجد «دریل» (ساخته احوص بن سعد اشعری)، «مسجد جامع» (ساخته ابوصدیم اشعری) و «مسجد بازار» (یا سعدآبادی که به نظر می‌رسد ساخته سعد بن احوص اشعری است) نیز نام برده شده است (اشعری قمی، ۱۳۸۵، ص ۱۰۱-۱۰۷).

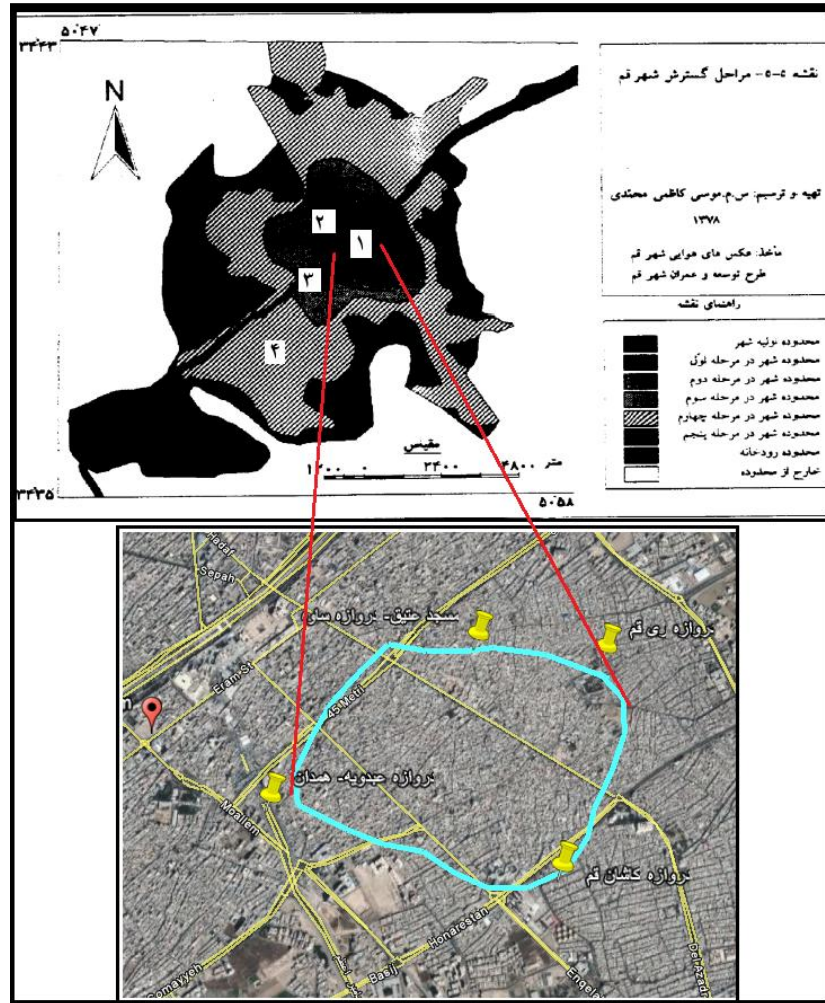

ب

الف

شکل ۲: الف) نقشه پل‌های ارتباطی دو سوی رودخانه (دوران اولیه اسلامی) ب) نقشه رودخانه مرکز ثقل جدید (قرن چهارم)

شکل ۳: مراحل شکل گیری شهر قم از ابتدا تا عهد حاضر (کازمی، ۱۳۷۸) و تطبیق دروازه های دروان اسلامی با هسته های اولیه شهر قم (بر اساس Google Earth, 2018)

شکل (۳) نشان دهنده مراحل شکل گیری شهر قم از ابتدا تا عهد حاضر و همچنین باسازی دروازه های قابل ردیابی و حصار فرضی در دوره اسلامی شهر قم و انطباق این دروازه ها با هسته اولیه تشکیل شهر می باشد. همان طور که مشاهده می گردد دروازه ها و حصار منطبق بر شکل گیری هسته اولیه شهر بوده اند.

شهر در دوران قاجار: با توجه به حمله مغول و حوادث تاریخی دیگر و اضمحلال شهر بعد از قرن پنجم، شهر قم در دوران قاجار به محدوده ای نزدیک به محدوده شهر قدیمی باز می گردد که به لحاظ ساختاری و محله بندی مشابه با محلات شهر در دوران اولیه اسلامی است. در این دوران با اهمیتی که به حرم حضرت معصومه داده می شود و آن را در دو مقطع زمانی توسعه و گسترش می دهند، این مجموعه در داخل باروری شهر قرار می گیرد و شهر در حد شمالی خود به رودخانه منتهی می شود. عناصر طبیعی تأثیر چندانی در استخوان بندی شهر در این دوران نداشته است. عناصر مصنوع شهر مانند برج و باروی شهر، راسته بازار، میدان کهنه، مسجد عتیق، مسجد جامع و محلات همگی یک ساختار شهری به شکل شهرهای کویری را تجسم می بخشد. در این دوران اسکلت اصلی شهر با اتکاء بر یک محور اصلی راسته بازار در بخش مرکزی شهر شکل گرفته بود. این محور از شمال غرب به جنوب شرق امتداد داشته و یک محور اصلی دروازه شمالی را به میدان کهنه و در نهایت به مجموعه ای از محورهای ارتباطی با دروازه های جنوبی هدایت می کرد. در این دوره ساختار کالبدی شهر از یک الگوی خطی در جهت رسیدن به مرکزیت شهر امتداد یافته بود و ساختار ارگانیکی معابر در نهایت شبکه شطرنجی نامنظمی را برای شهر فراهم می ساخت. شهر قم تا اواخر دوره قاجار از ده محله بزرگ به صورتی بیضی درحاشیه قم رود تشکیل شده بود، این محلات عبارت بودند از: محلات موسویان - چهارمردان - آستانه - عشق علی - الوندیه - سیدان - سنگ بند - مسجد جامع - باغ پنبه - اسحاقیه. هر یک از محلات بوسیله گذرهای اصلی خود به مرکز ارتباطی شهر قدیم یعنی میدان کهنه و کوچه لب چال متصل می شوند (شکل). بازسازی محلات قدیم و انطباق این

حرم تمرکز یافته و هسته اصلی را پیرامون آن شکل دهد. استقرار مرکز دولتی و عناصر جدید شهری در محدوده‌های توسعه یافته با تأمین دسترسی وسایل نقلیه ماشینی همراه بوده است.

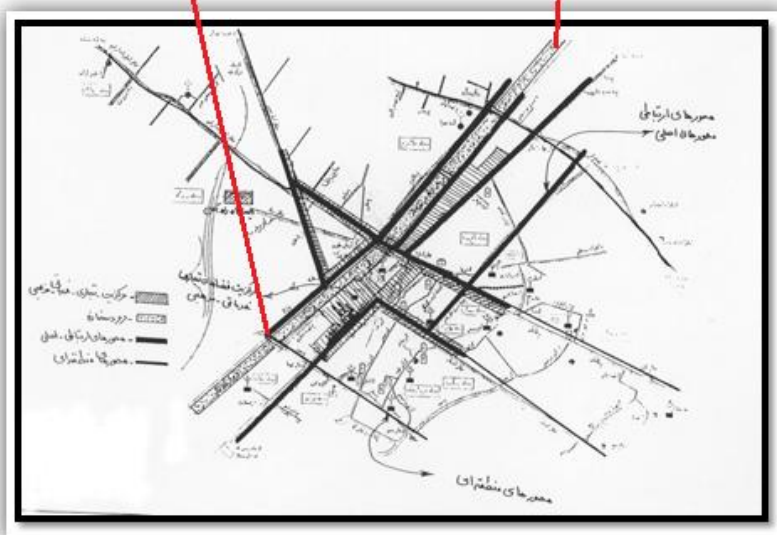
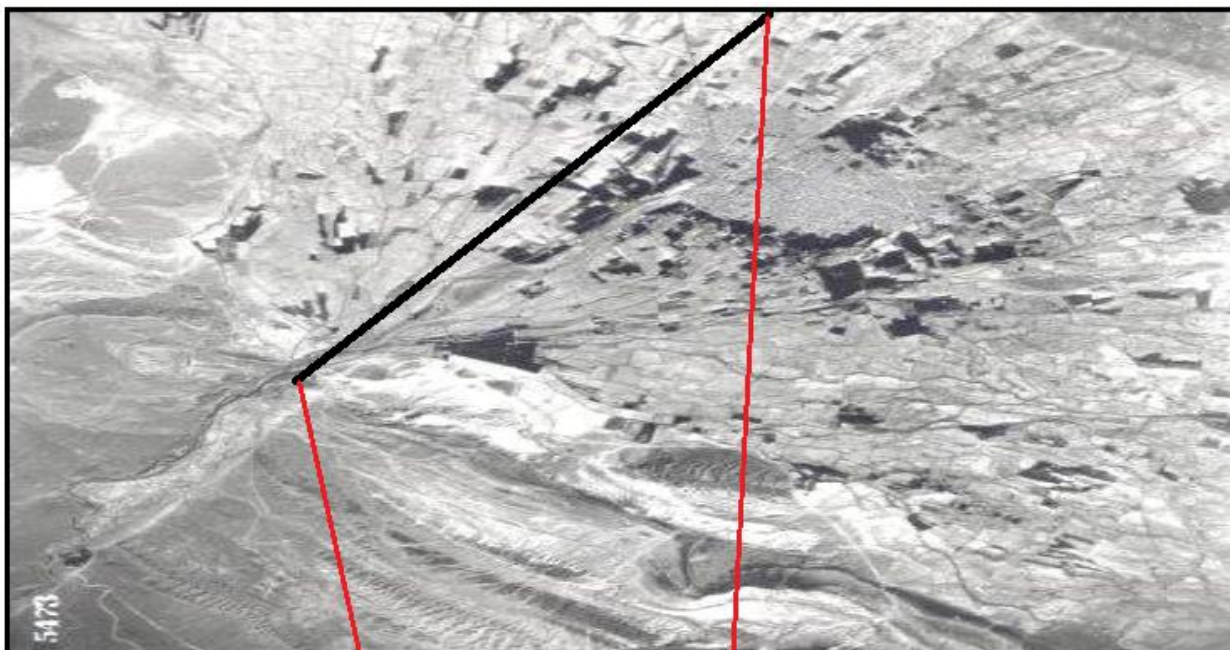
عناصر طبیعی و مصنوعی: در این دوره رودخانه به عنوان عنصر طبیعی و بارز منطقه‌ای در مرکز شهر قرار می‌گیرد و با توجه به فاصله نسبتاً زیاد شهر با ارتفاعات، سیمای عمومی شهر به عنوان یک کانون زیستی در دشت نمود می‌یابد و بخش وسیعی از اراضی کشاورزی در پیرامون آن گسترده می‌شود. مهم‌ترین نقش عناصر طبیعی می‌توان به سیل سال ۱۳۱۳ اشاره نمود که قسمتی از بافت قدیم شهر را ویران و عده‌ای از مردم به دلیل ویرانی و طغیان رودخانه به سمت غرب آن مهاجرت کردند. با احداث راه آهن این بخش شهر رشد و توسعه بیشتری یافت و به تدریج نیمی از شهر در بخش غربی رودخانه تشکیل شد.

موقعیت استخوان بندی اصلی در شهر: در این مرحله با اهمیت یافتن اسکلت اولیه شهر و راسته بازار، مرکزیت اصلی شهر در حول و حوش محورهای ارتباطی جدید الاحداث شکل می‌گیرد و با عمده شدن مرکزیت مذهبی شهر، محورهای پیرامونی آن تقریباً در مرکز شهر و نزدیک به رودخانه گسترش می‌یابد.

ساختار کالبدی استخوان بندی اصلی در شهر: در این مقطع زمانی محورهای اصلی ارتباطی که یک الگوی شطرنجی نیمه منظم را به وجود می‌آورد، عمدتاً در حول محور رودخانه و در ۶ نقطه، اتصال بخش جنوبی و شمالی را برقرار می‌سازد. مرکزیت شهر حول و حوش حرم مطهر شکل می‌گیرد و محور رودخانه به عنوان حد فاصل و فصل مشترک بخش شمالی و جنوبی عمل می‌کند و استقرار فضای اداری در حول و حوش رودخانه شکل می‌گیرد. محورهای ارتباطی منطقه از شمال غربی (خیابان امام) جاده قدیم تهران مستقیماً به مرکز حرم امتداد می‌یابد و از جنوب ۴ محور اصلی به شمال رودخانه متصل می‌شود.

ویژگی‌های عملکردی: در این مقطع نقش و اهمیت شهر در مقیاس کشوری نمود بارز مذهبی می‌یابد. اهمیت حرم حضرت معصومه (س) و سهولت تردد و حمل و نقل سبب می‌گردد که تمرکز فعالیت‌های تجاری و مدارس دینی و مذهبی در کنار این مجموعه شکل بگیرد. نقش شهر قم در مقیاس کارکرد بازار منطقه‌ای در این زمان با مرکزیت مذهبی یافتن در مقیاس کشور و تمرکز آموزش‌های دینی و قوت گرفتن حوزه‌های دینی همراه بوده است که با تمرکز مراکز مذهبی، تجاری و..... در کنار حرم مطهر نمود پیدا می‌کند.

ویژگی‌های شبکه دسترسی در شهر: شکل‌گیری محورهای جدید الاحداث و امتداد آنها از محورهای کنار رودخانه سبب می‌شود که یک بافت نیمه شطرنجی که ارتباط مرکز قم و محیط پیرامونی را سبب می‌گردد، شکل بگیرد و محورهای موازی با رودخانه نقش ارتباطی و دسترسی این محورها با مرکز شهر را امکان پذیر سازد. نقش خیابان چهار مردان و آذر در بخش جنوبی و خیابان ارم در بخش شمالی به عنوان مرکزیت اصلی تمرکز کاربری‌های اصلی در این دوره چشمگیر است. بیمارستان‌ها، تأسیسات زیر بنایی و حمل و نقل شهری، ادارات عمدتاً در پیرامون این محورها و خیابان ساحلی رودخانه احداث می‌شود.

شکل ۵: نقشه شهر در دوران پهلوی (نقشه هوایی، سال ۱۳۳۵- طرح راهبردی استان قم، ۱۳۹۰)

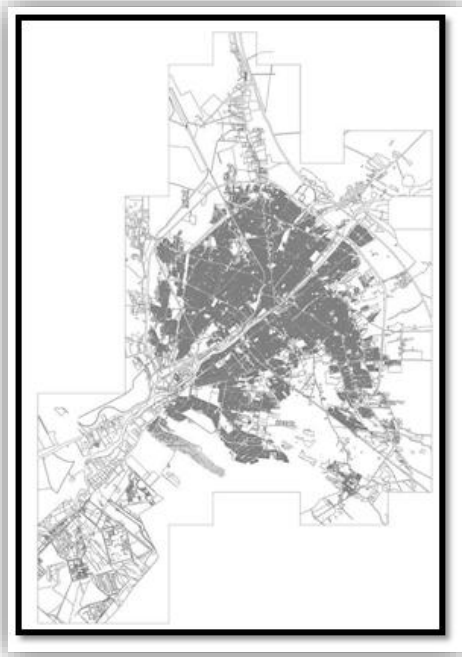
دوران معاصر: بعد از انقلاب شهر قم به عنوان مرکزیت مذهبی که هدایت کننده حرکت‌های سیاسی و اجتماعی بوده، مطرح می‌گردد. رشد و توسعه شهر به همراه جمعیت مهاجرین به توسعه روز افزون کالبدی شهر منجر می‌شود. در این دوره رشد کالبدی شهر در اراضی شهری بدون برنامه و در چهارچوب طرح توسعه و عمران مصوب صورت می‌گیرد. طرح مذکور در این مرحله عقیم مانده و فقط شبکه‌های ارتباطی طرح به صورت ناقص به اجراء در می‌آید. روند توسعه در بخش‌های شمالی و شمال غربی عمدتاً تحت تأثیر هجوم مهاجرین و گروه‌های کم درآمدتر قرار داشته است. در بخش جنوب و جنوب غربی توسعه‌های سازمان یافته تر مشابه طرح‌های آماده سازی و شهر جدید پردیس و... شکل می‌گیرند. این اراضی بعضاً با واگذاری به تعاونی‌ها به صورت مجتمع‌های مختلف مسکونی نمود پیدا می‌کند. در همین حال شهر با توسعه خود راه آهن را در بر می‌گیرد و عملاً خطوط راه آهن در داخل شهر در میان مناطق مسکونی واقع می‌شود. توسعه‌های جدید و بدون برنامه سبب می‌گردد که سازمان فضایی شهر بدون اندیشه و عمدتاً تحت تأثیر شبکه معابر قرار گیرد. هسته مرکزی شهر با تمرکز عناصر اصلی در خود تمامی سفرهای شهری را جذب می‌کند و طرح جامع شهر با الگوی شعاعی و تلفیقی از الگوی شعاعی و قطاعی به سمت جنوب غربی توسعه کالبدی را سازماندهی می‌کند. بخش توسعه یافته با توجه به پتانسیل‌های فضایی خود بخشی از خدمات اداری - آموزشی

را در خود جای می‌دهد. توسعه روزافزون شهر سبب می‌گردد که کالبد فیزیکی آن به ارتفاعات و اراضی ناهموار جنوب غربی منتهی شود و با بخشی از بافت شهری همجواری ادغام گردد.

عناصر طبیعی و مصنوعی: در دوران معاصر رشد و توسعه کالبدی شهر سبب می‌گردد که دو عنصر طبیعی منطقه وارد ساختار کالبدی شهر شود. رودخانه در تمام گستره جنوبی خود بخش عمده‌ای از شهر را به عنوان یک لبه مشخص می‌کند و نقش مهم‌تری را در ساختار کالبدی شهر عهده دار می‌گردد. از سوی دیگر ارتفاعات و ناهمواری‌های جنوب غربی منطقه با وارد شدن در پیکره شهر به عنوان یک عنصر طبیعی نمود کالبدی خاصی پیدا می‌کند. این ارتفاعات که بعضاً در درون توسعه شهری دیده می‌شود، در بخش جنوب غربی در کنار شهرک ولیعصر مصداق عینی پیدا می‌کند. از عناصر مصنوعی قابل تأمل در این دوره که در درون شهر به شکل گسترده‌ای دیده می‌شود، وجود راه آهن است که خطوط ارتباطی از تهران به جنوب را تأمین می‌کند و ساختار فضایی شهر را به سه قسمت تقسیم می‌نماید. محورهای ارتباطی منطقه‌ای از شهر جدا شده و به صورت کمربندی در شمال، شمال شرقی و غرب شکل می‌گیرد و بخشی از زمین‌های کشاورزی را در توسعه شهری وارد می‌کند.

موقعیت استخوان بندی اصلی در شهر: استخوان بندی شهر در این دوران با اتکاء به پیشینه شهر همچنان در مرکز قدیمی تمرکز دارد، لیکن به علت گستردگی شهر بعضاً در بخش‌های جدید، مراکز و هسته‌های خدماتی فرعی‌تر شکل می‌گیرد. این هسته‌های خدماتی عمدتاً در بخش‌های آموزشی و تجاری - اداری یا فرهنگی قرار دارند. در این دوره هسته قدیمی شهر موقعیت مرکزی خود را در توسعه کالبدی از دست داده و به لحاظ هندسی دیگر مرکز ثقل محسوب نمی‌شوند.

ساختار کالبدی استخوان بندی اصلی شهر: در دوران معاصر اصلی‌ترین عناصر ساختار کالبدی شهر را می‌توان شبکه‌های ارتباطی شهر دانست که به صورت شعاعی از مرکز شهر به محیط پیرامونی منشعب شده‌اند. تمرکز فعالیت‌های اصلی شهر در حول این محورها سبب شده تا عملاً جهت دسترسی و حرکت‌ها همگی به مرکز اصلی شهر و حول حرم ختم گردد و این مسئله سبب تمرکز و ترافیک در مرکز شهر شود. خیابان‌های اصلی شهر مانند خیابان امام، خیابان نیروگاه، خیابان طالقانی، خیابان چهار مردان و خیابان ارم (که در امتداد خود به بلوار امین می‌رسد) و بلوار ساحلی محورهای شعاعی منتهی به مرکز شهر محسوب می‌شوند.

شکل ۶: نقشه شهر در دوران معاصر

نتیجه گیری

در گذشته شهرها محصور به حصار یا دیوار بوده‌اند و تردد به داخل یا خارج از شهرها از طریق دروازه‌های موجود در دیوار دور شهر صورت می‌گرفته است. تعداد دروازه‌های یک شهر بستگی به اندازه شهر و میزان رفت و آمد داشته است. دروازه به طور سنتی ساخته می‌شد تا دسترسی به شهر و خروج از آن توسط مردم، وسایل نقلیه، کالاها و حیوانات با کنترل صورت گیرد. دروازه شهرها اهداف مختلفی مانند دفاع، امنیت، ایمنی، تجارت و کسب عوارض داشته‌اند و برای همین توسط نظامیان یا مقامات شهری اداره می‌شدند. دروازه شهر محلی برای نمایش انواع گوناگون اطلاعات عمومی مانند اطلاعیه‌های مالیاتی و عوارض، مقررات محلی، مطالب قانونی و دیگر موارد بوده‌اند. با توجه به نقش دفاعی دروازه‌ها، جنس آنها محکم و تقویت شده بوده و با مجسمه‌ها و نقوشی تزئین می‌شده‌اند که هدف آنها ارباب بوده است. گاه سر بریده شده جنایتکاران یا دشمنان بر دروازه شهر آویخته می‌شده است.

هنر استحکامات دفاعی در ایران از دوران باستان ظهور و بتدریج تکامل یافته، پیشرفت‌های که از لحاظ جنگی برای مهاجمان و نیز مدافعان به وجود آمد و استفاده از فنون جدید در جنگ‌ها موجب شد که استحکامات تدافعی محکمتری بنا شوند و تمام پیش بینی‌های لازم برای متوقف کردن یا لااقل کندتر کردن سرعت مهاجمان در خارج از حصار و داخل آن مورد توجه قرار می‌گرفته و این تکامل در هیچ زمانی متوقف نگردید تا اینکه توپ اختراع شد و کم کم دروازه‌ها رنگ باخته و آسیب پذیر شدند؛ و حصار اطراف شهرها جای خود را به قلعه‌هایی با برج‌های دفاعی برای پادشاهان داده و اینگونه دفاع به شکل قلعه سازی تا دوران قاجار ادامه می‌یابد و بعد از آن اینگونه استحکامات با پیشرفت علوم و فنون نظامی به صورت کلی فراموش شده و دیگر ساخته نمی‌گردد.

استفاده از جغرافیای محیط و عوارض طبیعی منطقه (کوه، رودخانه، دره، و دیگر موارد) در کنار ایجاد دیوارهای عظیم، به عنوان حصار و باروی حفاظتی در طی قرون متمادی همواره مرسوم و متداول بوده است و هزاران سال در ایران پیشینه تاریخی دارد (راوندی، ۱۳۵۴: ۱۲۶). از آنجا که ایجاد استحکامات دفاعی تحت نفوذ معماری بین النهرین در ایران به عهد معماران اوراتویی در قرن‌های ۹ و ۸ ق.م بر می‌گردد می‌توان فلسفه غارت-دفاع را سهم اصلی در توسعه شهرسازی حصاردار ایران نام برد و اینگونه اذعان داشت، دروازه‌ها در گذشته مرز میان شهر و محیط اراف بوده که به صورت دیوارهای بزرگ با نقش تدافعی، جدا می‌گشت. در این حالت عبور و مرور بین داخل و بیرون شهر تنها توسط دروازه‌های، ورودی شهر که دارای استحکامات تدافعی (برج، بارو، خندق و دیگر موارد) امکان پذیر بوده و حصار همواره از مهمترین عناصر شهری و همچنین نشانی از نظام بندی شهری به حساب می‌آمد.

در بررسی و تحلیل سؤالات و فرضیه‌های این پژوهش به این نتیجه می‌رسیم که: حمله و دفاع در معماری و شهرسازی امری کاملاً از پیش طراحی و برنامه ریزی شده بوده و استحکام بخشی شهرها را در جهت مقابله با تهدیدات، حفظ مرز قلمروهای حکومتی و ایجاد و حفظ حریم شهر قم به واسطه اهمیت در موقعیت استراتژیکی میان ری و اصفهان، دارای دیوار دفاعی بوده است. استحکامات دفاعی شهر قم در ایران پیشینه تاریخی دارد و البته دوام و بقای این شیوه، نه صرفاً از جهت ارزش دفاعی آن است، بلکه علاوه بر آن، از این جهت می‌باشد که جزئی از فرهنگ و هنر ایران را تشکیل می‌دهد و در آغاز با نظام خاص اجتماعی این سرزمین که به زندگی اشتراکی و گروهی مبتنی بوده، تکیه داشته است و از لحاظ سیاسی و اقتصادی، یکی از عوامل مهم در طول تاریخ شهر بوده و آنرا تعریف و معنا بخشیده، و شکل گیری تمدن‌های نخستین را به وجود آورده و نقش غارت-دفاع را در اوج حضین شهر قم را در طول تاریخ موجب گردید؛ تا آنجا سهمی مهم و اصلی در توسعه شهرسازی حصاردار ایفا می‌نماید.

در نهایت نتایج پژوهش نشان دادند که حصارها و دروازه‌های شهر قم در تعریف قلمروهای تحت نفوذ و کنترل دسترسی ها و توسعه های شهر قم موثر بوده‌اند. این استحکامات در قره تپه، شامل قلعه کوچکی با حصار و برج، در چهار گوشه آن از حدود ۴ تا ۶ هزار سال قبل میلاد، قلعه دختر در دروان ساسانی تا جدیدترین آن‌ها در مکان کنونی شهر قم مربوط به دوران ناصرالدین شاه قاجار وجود داشته‌اند. همچنین به دلیل وجود حصارهای بیضی و دایره‌ای شکل عمدتاً گسترش شهر قم تا دوره قاجار هماهنگ با این اشکال بوده است و در دوره پهلوی و دروان معاصر به دلیل از بین رفتن حصار و دروازه‌ها، شهر شکل خطی با ساختارهای موازی به خود گرفته است.

منابع و مراجع

- [۱] آشوری، داریوش، دانشنامه سیاسی، چ یازدهم، تهران، مروارید، ۱۳۸۴، چ دوم، ۱۳۷۰.
- [۲] اشعری قمی، حسن بن محمد، تاریخ قم، ترجمه تاج‌الدین قمی، تحقیق محمد رضا انصاری قمی، قم، کتابخانه آیه الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۳۸۵.
- [۳] باستانی راد، حسن (۱۳۹۳)، شهر در ایران زمین، تهران: علم.
- [۴] پازوکی طرودی، ناصر (۱۳۷۶)، استحکامات دفاعی در ایران دوره اسلامی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- [۵] پازوکی طرودی، ناصر (۱۳۷۸)، «شهر و نقش دفاعی شهر»، مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ج ۲، به کوشش باقر آیت الله زاده شیرازی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- [۶] زارعی، محمد ابراهیم (۱۳۹۲)، «بررسی ساختار معماری دژ شهر یا قلعه حسن آباد»، مطالعات باستان‌شناسی، س ۵، ش ۱.
- [۷] زارعی، محمد ابراهیم؛ یدالله حیدری باباکمال (۱۳۹۳)، «اهمیت قلاع و استحکامات دوره قاجار منطقه شهداد در برقراری امنیت اجتماعی حاشیه غربی کویر لوت»، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، س ۴، ش ۶.
- [۸] کیانی، محمدیوسف (۱۳۶۵)، نظری اجمالی بر شهرنشینی و شهرسازی در ایران، تهران: جهاد دانشگاهی.
- [۹] کیانی، محمدیوسف (۱۳۸۱)، نظری اجمالی به شیوه شکل‌گیری دیواره‌ها و استحکامات دفاعی به روایت تصویر تهران: نسیم دانش.
- [۱۰] ملک شه‌میرزادی، صادق (۱۳۷۸)، «بررسی مفهوم شهر از دیدگاه باستان‌شناسی»، مجموعه مقالات دومین کنگره معماری و شهرسازی در ایران، ج ۱، به کوشش باقر آیت الله زاده شیرازی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- [۱۱] یوسفی فر، شهرام (۱۳۸۹)، «الگوهای پیدایش شهر و شهرنشینی در تاریخ ایران»، تاریخ ایران، ش ۶۴.